

ALTAFULLENCS I MONTBRIONENCS A L'ARXIU DE L'ILLA ELLIS A NOVA YORK: ELS GERMANS GATELL MARQUÉS EN TRÀNSIT CAP A GUATEMALA I CUBA

Antoni Pons

Ja fa vora 11 anys, el Nadal de 2004 de viatge a Nova York, la visita turística al conjunt del Monument Nacional de l'Estàtua de la Llibertat ens va portar un descobriment inesperat, al Museu de la Immigració de l'Illa d'Ellis, uns ordinadors connectats a una base de dades de passatgers arribats en vaixell al port de Nova York ens donava com a resultat un tal Martín Gatell.

Del passatger Martín Gatell, la pantalla només ens mostrava que havia arribat a Nova York el 1896 en el vaixell La Bretagne, cap més informació, però teníem el pressentiment que es tractava del Martí, germà del meu avi, que havia marxat per treballar en la construcció del canal de Panamà per no saber-se'n mai més res, i es pensava en la possibilitat de que el seu destí hagués sigut els Estats Units.

El pressentiment era bo per que, de tornada a casa, un cop registrats a la pàgina web de la Fundació de l'Estàtua de la Llibertat i l'Illa d'Ellis, vam obtenir informació molt més completa i detallada de cada passatger, i es confirmà que es tractava del Martí Gatell i, a més, vam localitzar més registres d'altres germans del Martí dins l'arxiu de l'Illa d'Ellis.

L'Illa Ellis

L'Illa Ellis (en anglès Ellis Island) és una petita illa situada al port de Nova York al costat de l'Estàtua de la Llibertat. La seva importància ve d'haver estat una de les principals portes d'entrada d'immigrants als Estats Units, juntament amb altres ports com ara els de Nova Orleans, Boston, Filadèlfia, San Francisco o Miami. Des de la seva obertura el 1892 fins que va tancar el 1954, van ser 12 milions d'immigrants els que entraren als Estats Units per aquest punt, i es creu que prop del 40 per cent de

tots els ciutadans nord-americans actuals poden trobar almenys un dels seus avant-passats a Ellis.

Declarada el 1965 part del Monument Nacional de l'Estàtua de la Llibertat pel president Lyndon Johnson, a partir de 1984, a l'Illa Ellis es va iniciar la major restauració històrica realitzada als Estats Units. Fou reoberta al públic el 10 de setembre de 1990 com el "Museu de la Immigració de l'Illa d'Ellis". Des del maig del 2015 el museu s'ha ampliat. Ara està dedicant a la història de l'arribada a Amèrica i ha passant a dir-se "Museu Nacional de la Immigració de l'Illa d'Ellis".

La visita al Museu de la Immigració transcorre pels edificis restaurats de l'antiga estació marítima: les majestuoses sales on esperaven els immigrants, les lliteres, la gran sala central on es mostren fotografies, cartes, objectes personals i tot tipus de records de l'època. També es poden veure exposicions sobre els controls sanitaris o com els més desafortunats eren deportats. El visitant pot imaginar-se l'ambient i condicions que els immigrants podien viure en aquell temps.

L'Illa d'Ellis en primer pla amb la Estàtua de la llibertat al fons

Les instal·lacions duaneres d'Ellis van obrir l'1 de gener de 1892 com a punt de control mèdic i legal. En arribar a Nova York, els vaixells atracaven en els molls o al Hudson East River. Els passatgers de primera i segona classe no estaven obligats a patir el procés d'inspecció de l'illa, ja que eren inspeccionats en el mateix vaixell, encara que de manera molt superficial. Se suposava que si tenien prou diners per

comprar un bitllet d'aquest nivell no serien una càrrega per al país que els rebia. Si no passaven aquestes inspeccions preliminars, eren embarcats juntament amb la resta de passatgers de tercera classe en ferris o barcasses des del molls fins a l'Illa Ellis, on tots havien de passar l'exhaustiva inspecció d'Ellis.

Les companyies navilieres havien de mantenir rigorosament llistes detallades dels passatgers, per facilitar a l'oficina d'immigració el control i l'examen de cadascuna de les persones que hi arribava. Es tracta dels *Ship Manifest*, els quals, després d'un ambiciós projecte de digitalització i transcripció, podem consultar a través d'una base de dades interactiva.

Aquesta base de dades conté el registre de passatgers i ens proporciona onze camps d'informació de cada persona: nom del passatger, data d'arribada, vaixell, edat, etcetera, a més, també podem veure tota aquesta informació en el seu suport original a través de la imatge del *Ship Manifest*.

Les dades no recullen únicament els immigrants, turistes i ciutadans dels EEUU que entraven o tornaven al país, també inclouen els membres de la tripulació i els passatgers de vaixells que feien escala al port de Nova York en trànsit cap a altres llocs com ara el Carib o Europa. Aquest és el cas dels germans Gatell Marquès i les seves famílies, a pesar de quedar registrats a les oficines d'immigració, com a passatgers en trànsit no eren enviats a l'Illa d'Ellis, sinó que es quedaven embarcats als molls de Nova York durant l'escala.

No podem finalitzar aquesta breu descripció de l'Illa d'Ellis i el seu Museu de la Immigració sense destacar que a la web de la fundació, www.libertyellisfoundation.org, a l'apartat de passatgers il·lustres —entre molts dels personatges que conformen l'imaginari americà, presidents dels EEUU, actors, científics, escriptors, músics... Gary Grant, Chaplin, Valentino, Albert Einstein, Houdini, Scott Fitzgerald, Gerswin, etcetera— hi tenim dos catalans: Xavier Cugat i Pau Casals citats textualment com a “catalan musicians”.

Els germans Gatell Marquès al Arxiu d'Immigració de l'Illa d'Ellis

Martí Gatell era fill de Josep Gatell i Magdalena Marquès. Els de “Ca Bada”, renom de la família, vivien a la casa cantonera del carrer del Lleó, actualment el número 2. El Josep i la Magdalena van tenir nou fills, dels quals, a més d'en Martí, tres germans més van emigrar a Amèrica a “fer fortuna”: l'Antònia (Antonieta d'ara endavant), el Ramon i el Pau. Tots quatre es van casar: l'Antonieta amb el Francisco Ferran “Guatemala”, de Figuerola del Camp; el Ramon i el Pau amb les germanes de Montbrió del Camp Antònia Buquera i Carme Boquera respectivament (tenien els cognoms registrats i els usaven una amb “u” i l'altra amb “o”).

Mentre el Pau i l'Antonieta van viure des de la tornada a Altafulla al carrer de la Barceloneta, el Ramon es va establir al poble de la seva dona, Montbrió del Camp, on la família és coneguda per Cal Cubano.

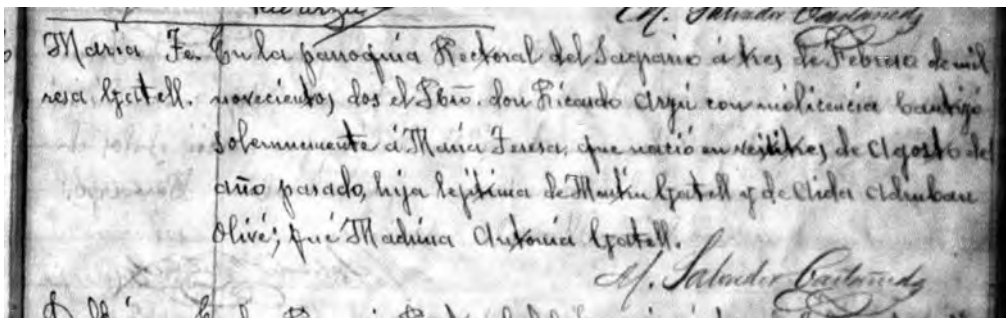
Pel que fa al Martí, sabíem que es va casar i que va tenir una filla, però de la seva dona no en teníem cap dada i amb la filla, Maria, s'havia perdut el contacte amb el anys. D'en Martí no se'n va saber mai més res després de que marxés per treballar en la construcció del canal de Panamà, ni tant sol se sabia si va arribar-hi. Passats els anys se'l va donar per desaparegut, com podem comprobar en un edicte publicat a *La Vanguardia* de l'1 de maig de 1914: "El provisor eclesiástico cita a Francisco Vila Tarrés y Martín Gatell Marqués, de ignorado paradero, con el fin de cumplir la ley del consejo paterno, para el matrimonio de sus hijas".

La consulta online del *Ship Manifest* ens va aclarir que el Martí no va entrar pas als Estats Units i que es tractava d'una escala al port de Nova York camí de Guatemala. Anava acompanyat de la seva dona Aïda, de la seva germana Antonieta i del seu cunyat Francisco.

Tenint en compte que als registres d'immigració també hi eren els passatgers en trànsit i que els vaixells amb destí a Cuba feien escala a Nova York, de la cerca amb els noms dels quatre hem obtingut fins a un total de 8 viatges entre el 1896 i el 1932 que a continuació detallem amb algunes de les dades que podem trobar-hi:

28 de setembre de 1896

Martí Gatell Marqués (1874 - ?) arribà al port de Nova York a bord del *La Bretagne*, un vaixell procedent del port de Le Havre amb destinació Guatemala, país en el qual desconeixiem que hi hagués viscut. L'acompanyen la seva germana, el seu cunyat i la seva dona, registrades elles al *Ship Manifest* amb el cognom dels marits seguint el criteri angloxasó, Antònia Ferran i Aida Gatell.

Partida de naixement de Maria Gatell Adrubau a Guatemala

Si a través del registre de l'Illa d'Ellis hem conegut el nom de la dona del Martí, la localització de la partida de naixement de la seva filla a la web familysearch.org ens ha permès saber els cognoms de l'Aida: Adrubau Olivé. En el document també hi consta l'Antonieta Gatell, que va ser la seva padrina de bateig: "María Teresa Gatell. En la parroquia Rectoral del Sagrario a tres de febrero de mil novecientos dos el Párroco don Ricardo Arzú con mi licencia bautizó solemnemente a María Teresa, que nació en veintitrés de Agosto del año pasado, hija legítima de Martín Gatell y de Aida Adrubau Olivé, fué Madrina Antonia Gatell. M. Salvador Castañeda".

Aquesta estada va donar lloc al renom "Guatemala" amb el que era conegut a Altafulla el Francisco Ferran. L'Antonieta Gatell Marqués (1872-1955) i el Francisco Ferran Espolet (1869-1952) es van conèixer a Barcelona on treballaven tots dos, i es van casar el desembre de 1895, poc mesos abans de la seva partida. L'Antonieta, igual que l'Aida, també apareix en el registre amb el cognom del seu marit, encara que escrit Ferran. Aquest tipus d'errors en els noms no són gens estranys, són errors que apareixen al Ship Manifest original, que es van fer en el moment en què l'immigrant o passatger va arribar i formen part del registre històric, motiu pel qual s'han fet correccions als noms mal escrits.

Donada l'antiguitat del *Ship Manifest* les dades són manuscrites, impactant força el camp "Date and Cause of Death" (Data i causa de la defunció) i el número de baixes confirmades: només en el full del manifest on surten l'Antonieta i el Martí Gatell, de quaranta-tres passatgers, n'hi ha cinc que van morir en el viatge. Això mostra les condicions en que viatjaven els emigrants amb passatge de tercera en aquella època, condicions que no van canviar fins que més tard es van establir unes normes internacionals que regulaven les condicions mínimes pels viatgers.

20 de juny de 1922

Francisco Ferran i Antonieta Gatell fan escala a Nova York en el vaixell Antonio López procedents de l'Havana amb destí final a Barcelona. Haurien anat a Cuba en un viatge anterior del que no hi ha registres.

El format del *Ship Manifest* és ara molt més exhaustiu que en el viatge anterior a Guatemala, ja que a partir de mitjans de juliol de 1907 va passar a tenir dues pàgines en lloc d'una amb molta més informació sobre els passatgers i està emplenat amb màquina d'escriure. L'Antonieta ja no hi surt amb el cognom del seu marit, sinó com a Antònia Gatell.

15 de desembre de 1922

Viatge de tornada a Cuba des de Barcelona del Francisco i l'Antonieta en el vaixell P.

de Satrústegui. Els viatges amb destinació Amèrica, com és el cas, ens permeten fer un càlcul aproximat de quants dies durava la travessia: salpen de Barcelona el 25 de novembre, el vaixell fa escales a València, Alacant, Cadis fins arribar a Nova York al cap de 20 dies als que hem de sumar uns 4 dies més fins a l'Havana.

Una dada important en aquest manifest és que a la pregunta “Nom i adreça completa del parent més proper o amic al país d'on ve l'estranger” el Francisco respon “Brother (germà) José Ferran, Duque de la Victoria 3”, i “brother-in-law (cunyat)” pel que fa a l'Antonieta. A més en aquest viatge també hi localitzem Salvador Ferran, germà del Francisco, que també indica el nom del seu germà com a parent més pròxim.

2 de maig de 1928

El 2 de maig de 1928 Ramon Gatell Marquès (1891-1979) i la seva dona Antònia Buquera Benaiges (1890-1986) fan escala a Nova York com a passatgers del vaixell Manuel Calvo, procedents de l'Havana d'on han sortit el 23 d'abril amb destinació Barcelona. Els acompanyen els seus fills Josep M. i Rosa, que llavors tenien 8 i 6 anys respectivament, i la Teresa de només 17 mesos, nascuda el desembre de 1926 a l'Havana, que, desconeixem el motiu, no apareix al registre d'Ellis ni al manifest original.

El Ramon i l'Antònia havien marxat per primer cop a Cuba l'any 1924 amb els seus fills Josep M. (1919) i Rosa (1921). El motiu d'aquest viatge de tornada a Espanya era que el pare de l'Antònia estava molt malalt.

12 d'octubre de 1929

Després de la mort del seu pare, l'Antònia Buquera torna a l'Havana amb els seus fills Josep M., Rosa i Teresa. No els acompanya el Ramon Gatell, que va marxar sol en un viatge anterior. Els fills tenien l'autorització del Ramon, obligatòria en aquell temps, per a què la família, la seva dona i fills, poguessin viatjar a Cuba.

Viatgen en el Marqués de Comillas i surten de Barcelona en direcció a l'Havana el 26 de setembre de 1929 i arriben al port de Nova York el 12 d'octubre de 1929. Al Ship Manifest els fills del Ramon i l'Antònia estan registrats amb els dos cognoms: Gatell Buquera. També és interessant la dada consignada de destí final: “Rancho Bollero”, doncs a tots els documents apareix el destí o lloc de residència amb el genèric l'Havana sense concretar tant com aquí. Rancho Boyeros és el lloc a tocar de l'Havana on hi ha actualment l'aeroport José Martí (anomenat en un primer moment Aeropuerto de Rancho Boyeros) i que en aquells anys era una zona de grans finques agrícoles en una de les quals vivia la família Gatell Buquera en treballar-hi el pare.

18 de juny de 1930

Pau Gatell Marquès (1894-1987) acompanyat de la seva germana Antonieta i del seu cunyat Francisco, torna a Catalunya per casar-se. Embarcats en el Manuel Arnús, un vaixell referent en els viatges Espanya-Cuba, surten de l'Havana el 13 de juny de 1930 i arriben al port de Nova York el 18 de juny.

Cercant informació sobre el vaixell Manuel Arnús, hem descobert que, en el mateix vaixell i viatge que feien el Francisco, l'Antonieta i el Pau, s'hi va embarcar el poeta Federico García Lorca de tornada a Espanya del seu periple americà.

Després de viure durant sis mesos als Estats Units, Lorca va fer una estada a l'Havana des del 7 de març fins al 12 juny de 1930, data en que embarcà al Manuel Arnús com es pot veure en el passatge que encara es conserva. També es té constància de l'escala que el Manuel Arnús fa a Nova York gràcies a un telegrama que Lorca, el qual, a causa d'haver sobrepassat prèviament el seu visat als EEUU, no podia baixar del vaixell per visitar les seves amistats a la ciutat, envià a Federico de Onís: «Estoy Manuel Arnús muelle Transatlántica imposible desembar[car] avise Rubio [Sacristán] vengan verme abrazos Federico». Aquest telegrama es conserva al Seminari d'Estudis Hispànics de la Universitat de Puerto Rico.

5 de juny de 1931

Carme Boquera no va passar gaire temps a Cuba. Hi va arribar amb el Pau Gatell després de casar-se tots dos l'agost del 1930. No hi ha cap registre d'aquest viatge d'anada, però sí del retorn cap a casa, quan encara no ha passat un any, el juny del 1931.

Surten de l'Havana l'1 de juny de 1931 embarcats en el Marqués de Comillas, fan escala a Nova York el 5 de juny. Destaca en el Ship Manifest que els passatgers ja es registren amb dos cognoms Pablo Gatell "Márquez" i Carmen Boqueras de Gatell.

De petits la meva àvia ens havia explicat que al port de Nova York veien des del vaixell els gratacels de la ciutat. Segurament una vista impressionant per a la gent d'aquells temps, potser exempta de la visió romàntica que en podem tenir ara. El mateix Lorca va escriure dies abans d'anar-hi a Carlos Morla Lynch: "Pararé en América seis o siete meses y regresaré a París para estar el resto del año. Nueva York me parece horrible, por eso mismo me voy allí".

Passatge de García Lorca pel Manuel Arnús

List 15

LIST OR MANIFEST OF ALIEN PASSENGERS FOR THE UNITED STATES

All aliens sailing as a part of continental United States from a foreign port or a part of the Insular possessions of the United States, and all aliens sailing as a part of said Insular possessions from a foreign port, a part of continental United States (this sheet is for the sailing of)

S. S. *Alfonso* *Alfonso* Passengers sailing from *Havana, in branch to Spain* 1931

No.	SEX	HEALTHY	NAME IN FULL		Age	Sex	Color	Profession, occupation or trade	Date of birth	Nationality	Place of birth	Last permanent residence
			Family name	Given name								
1	M	✓	Serralle	Alfonso	30	M	Laborer	28	Spain	Spanish	Spain	Spain
2	M	✓	Serralle	María	28	F	do	28	Spain	do	Spain	Spain
3	M	✓	Riano	Lluch	35	M	do	35	Spain	do	Spain	Spain
4	M	✓	Lluch	Vicenc	39	M	do	39	Spain	do	Spain	Spain
5	M	✓	Riano	Suarez	27	M	Laborer	27	Spain	do	Spain	Spain
6	M	✓	Martin	de la	37	M	do	37	Spain	do	Spain	Spain
7	M	✓	Sanja	Trinanes	27	M	do	27	Spain	do	Spain	Spain
8	M	✓	Fernandez	Sanchez	25	M	do	25	Spain	do	Spain	Spain
9	M	✓	Bercoche	Sanmiguel	30	M	do	30	Spain	do	Spain	Spain
10	M	✓	Bercoche	Sanmiguel	28	M	do	28	Spain	do	Spain	Spain
11	M	✓	do	do	7	M	do	7	Spain	do	Spain	Spain
12	M	✓	Gatell	Marques	36	M	do	36	Spain	do	Spain	Spain
13	M	✓	Aguiar	de Gatell	32	M	do	32	Spain	do	Spain	Spain
14	M	✓	Farramon	Berti	40	M	do	40	Spain	do	Spain	Spain
15	M	✓	Calafell	de la	31	M	do	31	Spain	do	Spain	Spain
16	M	✓	Salut	Cobas	47	M	do	47	Spain	do	Spain	Spain
17	M	✓	Yick	Oliver	41	M	do	41	Spain	do	Spain	Spain
18	M	✓	Alvar	de la	35	M	do	35	Spain	do	Spain	Spain
19	M	✓	Alvar	Valent	31	M	do	31	Spain	do	Spain	Spain
20	M	✓	Alvar	de la	43	M	do	43	Spain	do	Spain	Spain
21	M	✓	Ferdinand	Lopez	32	M	do	32	Spain	do	Spain	Spain
22	M	✓	Francis	Fernandez	46	M	do	46	Spain	do	Spain	Spain
23	M	✓	de la	de la	41	M	do	41	Spain	do	Spain	Spain
24	M	✓	Abraham	Gomez	27	M	do	27	Spain	do	Spain	Spain
25	M	✓	Alfonso	de la	72	M	do	72	Spain	do	Spain	Spain
26	M	✓	Alfonso	de la	47	M	do	47	Spain	do	Spain	Spain
27	M	✓	Alfonso	de la	32	M	do	32	Spain	do	Spain	Spain
28	M	✓	Alfonso	de la	30	M	do	30	Spain	do	Spain	Spain
29	M	✓	Alfonso	de la	37	M	do	37	Spain	do	Spain	Spain
30	M	✓	Alfonso	de la	28	M	do	28	Spain	do	Spain	Spain

Ship Manifest del viatge de Pau Gatell i Carme Boquera el 1931

15 de novembre del 1932

Darrer registre dels Gatell Marqués a l'Illa d'Ellis amb la tornada definitiva cap a casa del Ramon Gatell i la seva família, com a conseqüència en part dels efectes del Crack del 29 que patia Cuba, eminentment exportadora de primeres matèries per al mercat nord-americà, juntament amb l'inici d'una època convulsa per l'ambient de revolució contra Gerardo Machado que es començava a viure el 1931 i que finalment desembocaria en la caiguda del règim el 1933.

Surten de l'Havana a bord del Cristobal Colón el 15 de novembre i arriben a Nova York el dia 20. A la família hi ha una nova incorporació: l'Antònia Gatell Buquera de només 2 anys, nascuda a l'Havana el setembre del 1930.

ELS GATELL MARQUÈS A CUBA

Els germans Gatell Marquès van treballar en finques agrícoles properes a l'Havana. El Francisco Ferran, l'Antonieta i el Pau Gatell treballaven en una finca anomenada Finca de Nenita, el Francisco Ferran era el capataç. La finca, situada a la carretera de Santiago de las Vegas a Camaguey, deu el seu nom a Nena Grau, néta del llavors president de Cuba i propietari de la finca Gerardo Machado. En aquesta finca se celebraven algunes de les recepcions amb els líders nord-americans que visitaven Cuba, la més famosa, la que es va oferir al president Coolidge en la seva visita a Cuba el gener de 1928. Machado tenia un apreci especial per aquesta finca que fou el lloc on es va refugiar en vigílies de la seva caiguda, abans de fugir cap a EEUU perseguit pels seus opositors. Les cròniques així ho expliquen "Ferrara le recomienda con insistencia que se olvide del Escambray y salga al exterior, y Machado, en una especie de limbo, da vueltas por los salones de Palacio como quien no sabe si irse o quedarse hasta que decide salir, con la escolta, hacia su finca Nenita, en la carretera de Santiago de las Vegas a Managua (...)." La finca va desaparèixer a causa d'un incendi poc després de la fugida de Machado.

Pau Gatell i Francisco Ferran (al centre amb corbata) i Ramon Gatell (amb el barret posat) a la Finca de Nenita

Per la seva banda, Ramon Gatell i la seva família van viure a la província d'Oriente i posteriorment al Vedado y a Calabazar, a tocar de l'Havana. El Ramon treballava

en una finca anomenada La Dionisia, que també era propietat de Machado. Com a anècdota, ens explica el Josep M. Gatell, que el president Machado va demanar al seu pare que en un dels viatges a Espanya li portes llavor de broquil ja que la que feien servir la importaven de Xina i no era de tan bona qualitat i resultava molt cara.”

Gerardo Machado

Gerardo Machado y Morales (Santa Clara, 1871 - Miami, Florida , 1939). Va ser un militar i polític cubà. Va participar en la Guerra de la Independència cubana de 1895-1898, va aconseguir el grau de general de l'exèrcit rebel. Acabada la guerra, es va dedicar als negocis, col·laborà amb capitalistes nord-americans i aconseguí una notable fortuna. Es va fer amb el control del Partit Liberal i va ser escollit president de la República.

Durant el seu primer mandat (1925-1929), la conjuntura econòmica favorable li va permetre ser fidel al seu lema electoral «Agua, carreteras y escuelas» i llançar un gran programa d'obres públiques: va ampliar la Universitat de l'Havana, va construir la carretera central, el Capitoli i centres sanitaris; però també va manipular els poders legislatiu i judicial i va sotmetre l'oposició per garantir la seva reelecció.

El seu segon mandat va estar marcat per les dificultats econòmiques derivades de la «gran depressió» posterior al crack del 29 i pel caràcter dictatorial que anava adquirint el govern. En conseqüència, van sorgir moviments de protesta i va respondre augmentant la repressió.

El 1933 es va produir una vaga general i el cop militar encapçalat per Fulgencio Batista, l'anomenada “Revolució dels Sergents” que va obligar Machado a abandonar el poder i exiliar-se a Estats Units.

Fotografia de Gerardo Machado dedicada a Francisco Ferran i Antònia Gatell, “Para Francisco y Antonia con Mucho cariño. Gerardo Machado. Junio 6, 1930”

En la dècada de 1940 el govern dels Estats Units va microfilm les pàgines dels *Ship Manifest* per a conservar-los abans de, incomprendiblement, destruir els documents originals.

Ha estat gràcies als esforços dels voluntaris de l'Església de Jesucrist dels Sants dels Últims Dies, que els manifestos dels vaixells han estat transcrits a partir dels microfilms originals a aquest immens arxiu digitalitzat de l'Illa d'Ellis. De totes formes, alguns rotlles dels microfilm no tenien prou qualitat per què els voluntaris poguessin transcriure'ls, fet que comportà que no tots els passatgers estiguin a la base de dades. Potser això explica que alguns dels viatges dels germans Gatell Marquès a Cuba no apareguin al registre de l'Illa d'Ellis.

Us animo a visitar la pàgina web de la Fundació de l'Estàtua de la Llibertat - Illa d'Ellis per conèixer millor la història d'aquesta illa, consultar els manifestos dels vaixells i, per què no, cercar-hi algun parent.

Fonts:

<https://www.libertyellisfoundation.org/>

www.familysearch.org

<http://brunoalcaraz.blogspot.com.es/2009/12/los-barcos-de-garcia-lorca-anuncio.html>

<https://www.cirobianchi.blogia.com/2007/022802-como-huyo-orestes-ferrara.php#comments>

<http://www.text.net/machado/14PersonalLife.pdf>

http://cvc.cervantes.es/literatura/lorca_america/lorca_logos.htm

Eisenberg, Daniel. A Chronology of Lorca's Visit to New York and Cuba Alicante. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2004

http://www.etnobloc.es/index.php/entrada/arxiu_illa_ellis_com_fer_una_recerca/